

Kulturväxter med "djupa rötter."

Värmen kom redan i mars och när vårdagjämningen passerats började trädgårdarna lysa av tecken på att våren var på gång. Vintergäck och scilla och på sina ställen också krokusar lämnade sina färger till våra ögon att beundra. Ur kuporna kom de första bina och citronfjärilen patrullerade i trädgården medan näselfjäril och påfågellöga slog sig ner på solvärmda ytor. Och så med ens var trädgårdsarbetet i gång och som vanligt var det värkande armar och ryggar av allt arbete och kanske tyckte någon att trädgården nog var lite för krävande. Men under arbetet med rabatterna så infinner sig som vanligt undran över hur det står till med växterna och om de klarat vintern och också längtan till att återigen få uppleva de kära växterna såsom under de tidigare åren. Men alla dessa växter, vad har de för ursprung? Och så tänker man kanske på hur man upplevt dem hos sina mor- och farföräldrar men också på att dessa växter bör ha funnits långt tillbaka i tiden i den trakt där jag bor. För att i någon mån belysa detta har vi valt ut några trädgårdsväxter som förekommer i våra trädgårdar eller som förekommit där men nu är på "rymmen" ut i naturen. De växter vi valt ut har allesammans kommit till vår trakt före 1500-talet.

Innan vi går in på de utvalda arterna vill vi ge en översikt och en liten historisk beskrivning över hur kulturväxterna kommit till vår trakt.

Parallellt med en naturlig invandring har människan långt tillbaka i tiden aktivt infört växter till Skandinavien och Skåne och många av dessa växter är så frekventa och anpassade att de oftast räknas som inhemska. Exempel på sådana växter är den förhistoriska introduktionen av kirskaål, vikingatida cikoria och fläder samt medeltida kummin och tibast. Redan fram till tiden för Jesu födelse finns belägg för att ett 20-tal växter införts och under de följande 1000 åren skulle ytterligare 100 till 150 växter hitta sin väg till vår trakt. Längre fram, under medeltiden (c:a 1050 -1550), finns systematiska översikter som utgör utomordentliga bidrag till kännedomen om de nordiska växternas förekomst, bl.a. den danske läkaren Henrik Harpestrengs skrifter: "*Liber Herbarium*" och "*Urtebog*" i början av 1200-talet och det svenska bidraget: "*Läke- och Örteböcker från Sveriges medeltid*", som sträcker sig fram till mitten av 1400-talet.

Den tidigaste invandringen bygger framför allt på arkeologiska belägg och dessa visar

tydligt att tex. kirskaålen kom till våra trakter under förromersk järnålder (500 f.Kr. - Kr.f.) Detta besvärliga ogräs och sorgebarn i våra trädgårdar har ofta ansetts vara en klosterintroduktion och sannolikt bidrog klostren till bruket av denna så användbara nyttoväxt, men introduktionen skedde långt före det att klosterväsendet etablerats i Skandinavien.

Under vikingatiden gjordes en hel del introduktioner som är välkända idag. Nämnas kan hampa, cikoria, läkemalva, fläder, smörgåskrasse, skelört och knölklocka Alla dessa arter har på något vis haft betydelse för folkhushållningen och kulturhistorien fram till i våra dagar. Nu kom också bärande träd bl.a. apel in under denna epok. Under tiden fram till 1066 (slaget vid Hastings) hade vikingar härjat runt (handel, plundring och kolonial politik) och sannolikt tog de med frön, sticklingar och ympkvistar (vilket finner stöd i arkeologiska fynd) hem till våra trakter.

I stor utsträckning kan nog klosterväsendets etablering i Danmark och Sverige tillskrivas den växtintroduktion som skedde under medeltiden (1050-1550) och arkeologiska undersökningar bl.a. från ett antal olika kloster-tomter i Lund har givit viktiga upplysningar om introduktionerna i Skåne. Särskilt anses benediktinerordens kloster söder om Alperna med sina klosterträdgårdar ha bidragit till att sprida kunskap. Ett viktigt dokument är den s.k. S:t. Gallenplanen från år 820 och som anses vara grundplanen för alla cistercienserkloster (Herrevads kloster) och här anges de fyra trädgårdar som skall finnas: en klostergård, en kål- och köksträdgård där man odlade grönsaker (tex. selleri, sallat och rädisa) och kryddor (tex. körvel, spiskummin och dill), en örtagård (16 arter odlades) och en trädgård/kyrkogård (15 olika träd och buskar). Örtagården försåg klostrets innevånare och dess hospital med medicinalväxter (tex. libbsticka, kyndel, kummin, fänkål, renfana, kryddsalvia, rosmarin, pepparmynta, krusmynta, cikoria, hjärtstilla och isop) men i örtagården odlades också växter som prydde altaret (tex. madonnalilja, ros och iris). Gallenplanen var i stor utsträckning baserad på Karl den stores riksförordning (795-812), "*Capitulare de villis vel curtis imperii*", där det står angivet c:a 90 växter (73 örter och 17 trädslag) som borde odlas i alla trädgårdar. Då klosterväsendet började sprida sig över Europa tog man med sig den kunskap som fanns i klostren. Härigenom erhöll vi större delen av de grönsaker, rot-

frukter, kryddväxter, bärbuskar och fruktträd vi odlar ännu idag. Här återfinner vi bl.a. dill, sallat, dansk körvel, ringblomma, pepparrot (som envist kan sprida sig), taklök, surkörsbär (med stor förmåga att sprida sig), spansk körvel (växer vid Odensjön), kungsljus, luktviol och pestskräp.

Så låt oss lyfta fram några trädgårdsväxter som introducerats i vår trakt sedan lång tid tillbaka. Vi börjar med fyra växter, cikoria, skelört, knölklocka och humle, som anses ha kommit hit redan under vikingatiden (800-1050).

Cikoria: Många förknippar nog denna vackra växt med vägkanter och är vida spridd här i Skåne, minskande i omfattning men på senare tid också odlad. Möjligen är detta den blåaste av alla våra blåa blommor och den kallades av antikens greker

för solblomman eftersom då blomkorgarna är öppna vrider den hela tiden sina blommor mot solen. Den slår ut sina toppfransade kronblad på morgonen och sent på eftermiddagen slår den åter igen sina blommor. På grund av sin intensivt blåa färg blev cikorian mycket uppskattad och odlades i de gamla egyptiska trädgårdarna. Det finns många anekdoter om blommans ursprung som t.ex. den om en prinsessa som förgäves väntade vid vägkanten på sin älskade och då förvandlades till en vid vägkanten växande cikoriablomma. Hämtat från växtens tyska namn, Wegwarte, har cikorian också kallats för vägvårda i Sverige. Cikorian odlades som en salladsväxt i Egypten men användes både i Egypten och kring Medelhavet som en nervstärkande växt. I Sverige rekommenderade Linne´ växten mot bl.a. melankoli. Cikorian användes också som trolldoms- och kärleksört och långt efter kristendomens införande i Norden förlitade man sig på växtens förmåga att ge ägaren både oanad kroppsstyrka men också lycka i livet. Kanske tänker också en del på användningen av cikoriarot som ett kaffesurrogat. Idén att använda den malda cikoriaroten som kaffesurrogat uppkom redan i början av 1800-talet under Napoleonkriget men tillämpades också så sent som under andra världskriget.

Skelört: Är en upp till 80 cm hög växt med gula blommor som uppträder spontant i våra trädgårdar, också i Röstånga. Den blommar från maj till augusti och karaktäristiskt är

den gulröda saft som sipprar fram ur växten om man bryter stjälken. Mjölksaften användes under antiken och i den gamla folkmedicinen till att lindra reumatism men också enligt signaturläran för behandling av gulsot. Skelörten är en otroligt kultur-

trogen växt och hittar man den ute i naturen kan man nästan vara säker på att det legat något torp eller annan bebyggelse på platsen. Namnet skelört är en förvanskning och namnet skall snarare vara "svalört" dvs. den börjar blomma då svalorna anländer. Icke för ty har saften använts för att bota skelögdheter eller svaga ögon. Ett antal verksamma s.k. alkaloider har isolerats varav en har morfinegenskaper och som förklarar växtsaftens verkan mot reumatisk värk.

Humle: Är sparsamt vildväxande hos oss ända upp i Norrland men odlas rätt allmänt som prydnadsväxt i våra trädgårdar. Det latinska namnet *Humulus* betyder "krypande på jorden" och revorna kan tillväxa med en hastighet på upp till 17 cm per dag.

Humlen är skildkönad och det är honblommorna som plockas för att användas i ölberedning. Det finns belegg för att humle började odlas i Sverige på 1200-talet för sina egenskaper som smaktillsats och konserveringsmedel i ölproduktionen men det finns indikationer på att den fördes till vårt land redan under vikingatiden. Honblommorna sitter i humlekotten omgivna av hinnlika blad besatta med små körtlar som i sitt hartsartade sekret innehåller bl.a. de bitterämnen som gör humlen så användbar vid ölbrygd. Genom olika metoder kan man isolera dessa små körtlar och bringa dem till ett pulver, lupulin. Man har lyckats identifierat ca 400 olika kemiska föreningar varav en del har kunnat kopplas till olika användningsområden. Omslag med humle har använts mot diverse åkommor som svulster, värk efter benbrott, ledvärk men också mot tandvärk. Sömnlöshet kunde man råda bot mot med en kudde stoppad med humleblomster. Erik Axel Karlfeldt

nämner i sin humlevisa "Med humleknopp vi våra örngott fylla och slumra tungt som björn i vinterbo" Det är då kanske inte så märkligt att lupulin fortfarande ingår i en del naturläkemedel mot oro och insomningsbesvär.

Knölklocka: Man kan nog säga att knölklockan är lika uppskattad i våra trädgårdar som kirskålen. Det är en flerårig växt som är ett av våra besvärligaste trädgårdsogräs. Växten blir c:a 7 dm hög och har vackra blåviolettera blommor som sitter samlade i långa toppställda, ensidiga klasar längs den vanligen ogrenade stälken. Rötterna, som är vittförgrenade påminner om vita morötter och sitter ner i jorden. Små fragment av jordstammen kan ge upphov till nya blommor varför knölklockan är utomordentligt svår att utrota. Tidigare förekom den som åkerogräs men har nu sin tillflykt till våra trädgårdar. Liksom för kirskålen var knölklockan en viktig växt i både kulturhistorien och i folkhushållningen och det finns belagt att växtens rotknölar åts i vikingatida Hedeby.

Så vill vi ta upp två kända trädgårdsväxter som introducerades under 1300-talet (ringblomma och luktviol) och två lika kända och vanliga växter i våra trädgårdar ända sedan 1400-talet (akleja och fingerborgsblomma).

Ringblomma: Är omtalad i örtaböckerna från 1400-talet men fördes hit tidigare av munkarna från Sydeuropa. Blommans latinska namn *Calendula officinalis*

anger att blomman håller sig frisk en hel månad och att det handlar om en läkeväxt som än idag används i bl.a. sårsalvor. Ringblomman är en omtyckt och allmänt odlad trädgårdsväxt. Det gamla namnet "solsicka" beskriver att den vänder sig efter solen. Ringblomman har en lång historia inom folkmedicinen och redan under medeltiden bereddes sårsalva av olja från ringblomma blandat med ister från svin. Ringblomman är en traditionell medicinalväxt och den har haft en ganska bred användning, fram för allt inom hudvård. Man har funnit verksamma substanser som bitteräm-

nen, glykosider, salicylsyra och saponiner som i viss mån kan förklara den gynnsamma effekt man får vid behandling av rivsår och som ger minskad ärrbildning. Fram för allt finner man de verksamma substanserna i de oljor som kan utvinnas från särskilda körtlar på växtens blommor och blad. T.ex. verkar bitterämnet calendulin som aptitretare och saponinerna, som har emulgerande och ytspänningsned-sättande egenskaper, hjälper andra ämnen att tränga genom huden. De är också antiseptiska, slemlösande och finns idag som en komponent i hostmedicin. Med alla dessa för vardagsmedicinen goda egenskaper är det inte att undra på att ringblomman funnits nära till hands i våra trädgårdar långt tillbaka i tiden och idag finns i en rad hälsokostprodukter med skilda indikationer.

Luktviol: Denna viol som fanns odlad sedan 1300-talet i bl.a. kloster är nog en förbisedd liten blomma i våra trädgårdar. Den är vanlig även hos oss i Röstånga och blommar mycket tidigt på våren. Den föredrar näringsrik mark och

lite halvskugga och uppträder gärna i kanten av blomlistor, vid trädgårdsplattor men också i mullrik vegetation som fått vara orörd. Den är flerårig med utlöpare som lätt slår rot. Redan tidigt i mars i år började luktviolen blomma i våra trädgårdar och visade då sina mörkt blåviolettera, synnerligen väldoftande blommor. Luktviolen betraktas som en läkeväxt och är djupt mytomspunnen. Redan de gamla grekerna använde luktviol som febermedel och som hostmedicin. Under medeltiden användes den mer brett mot olika typer av hosta, inklusive kikhosta. Men det var inom ett helt annat område som luktviolen, *Viola odorata*, skulle bli känd. Luktviolen besjöngs redan under antiken i både Grekland och Rom och det skrevs avhandlingar före Kr.f. om väldoft. Man upptäckte också att violens väldoft kom till sin rätta allra bäst om "den bringades i hudkontakt och då framförallt vid handleden". Det gick så långt att man vid grekiska banketter släppte loss duvor som hade sina vingar indränkta i parfym av viol och ros och Plinius d.ä. angav att violblad doppade i honung hade förmåga att läka "sår i huvudet", dvs. hade en stämningshöjande effekt. Kanderade luktviol stod på meny och kan inhandlas ännu in i vår tid. Som alla förstår är kanske luktviolen en av de örter som främst använts i vällustens tjänst och det gick så långt att det i slutet av 1700-talet ut-

gavs ett dekret i England som bl.a. innehöll en sats om att "om någon medels violparfym lockat någon till äktenskap skulle detta ogiltigförklaras och personen ifråga straffas för häxeri". Så för den som smider planer finns verktyget nära till hands i den egna trädgården. I år är det för sent ty nu är blomningen över för denna gång.

Akleja: Att säkert fastställa när aklejan infördes i våra trakter är lite vanskligt. Den finns beklagd som en 1400-tals introduktion men sannolikt har den kommit hit mycket tidigare, kanske så tidigt som under folkvandringstiden. Aklejan är en välkänd och uppskattad växt men är också vida spridd och uppträder i våra trädgårdar långt utanför blomlisterna. Växten är en riktig överlevare och kan klara sig utan särskild vård och är därför en av de vanligaste växter som man stöter på runt gamla ruiner av torp och gårdar. Aklejan har odlats länge och som antytts ovan kanske innan kristendomen kom till vår trakt och det sägs i folktron att växten var helgad åt Freja. Den vanligaste arten i våra trädgårdar är *Aquilegia vulgaris*, vanlig akleja, även kallad akvileja (jmf. Visan "Uti vår hage där.."). Aklejan är också att betrakta som en läkewäxt och användes under medeltiden mot bl.a. skörbjugg och gulsot. Man använde också frön från aklejan mot skabb vilket inte var riskfritt då växten innehåller flera giftiga ämnen och det hände också att barn avled av den kuren. Viktigt är också att minnas att i det senmedeltida måleriet och inom kyrkan fick aklejan vara symbol för den heliga Ande, kanske också för att den så lämpligt blommar i pingsttider.

Fingerborgsblomma: Denna riktigt giftiga växt (*Digitalis purpurea*) är kanske också en av de allra praktfullaste i våra trädgårdar. Det är en västeuropeisk ört känd från Irland sedan femhundratalet. I Irländska örta böcker finns också digitalisrecept mot diverse sjukdomar. Så småningom ly-

ckades man identifiera den substans som gjort växten känd inom medicinen, digitalis (digoxin) och som än idag används för att öka hjärtats kraft och därigenom förbättra cirkulationen. Fingerborgsblomman är en mycket majestätisk växt som man inte gärna avlägsnar då den står i full blom. Växtens latinska namn syftar på finger (*digitus*) för att beskriva formen på blommorna. Enligt mytologin kallas växten också för "älvornas handske", kanske föranlett av att man under vindstilla dagar kan se blomman röra sig varsamt utan att ha någon förklaring till detta. Enligt vår uppfattning är en troligare förklaring att eftersom blomman är så djup har trädgårdshumlan specialiserat sig på att besöka blomman och den kryper in nästan helt i blomman. När den så lämnar blomman försätter ned blomman i en mjuk rörelse.

Så vill vi avsluta med **irisen**, den blomma som var en av de som enligt Gallenplanen från 820 skulle odlas i klostrets örtagård för att pryda altaret i klosterkyrkan. Blomman användes som utsmyckning av bl.a. de gamla grekerna och i den grekiska mytologin hette gudarnas budbärarinna Iris. När hon vandrade på jorden avsatte hon fotspår av regnbågen i form av irisar i alla de färger. Det kan då vara en mäktig upplevelse att i våra trädgårdar i Röstånga uppleva samma färgprakt av irisen som de gamla kulturerna gjorde för mer än 2000 år sedan. I de gamla trädgårdarna var irisen en universalväxt och användes från att mjuka upp linne till att häva förgiftningar. Mer intressant är kanske att den torkade roten (c:a två år) antar en underbar och tydlig doft av viol och går under namnet violrot. Irisblomman kom för de kristna bli en symbol för tree-nigheten och tillsammans med madonnaliljan och rosen hade den en framskjuten plats i altarutsmyckningen i klostren.

Kulturlandskapsgruppen.

Röstångabygdens kulturförening har en mycket aktiv studiecirkelverksamhet. Du som har ett intresse för bygdens kultur är välkommen att delta i vår verksamhet.